

סוגיית מפות רש"י למקרא: מחקרן והיעדרן ממהדורות הדפוס של פירושו

דוד שניאור

א

על מציאותן של מפות רש"י למקרא מעידים נכדו, רשב"ם (1080–1160 בקירוב), בכתבו: 'רבינו זקני פירש וצייר תחומין' (פירושו לבמ' לד 2),¹ וחשובי הסופר-קומנטרים של רש"י.² ראיות נוספות מצויות בכתבי-היד, כפי שיתואר להלן. ככל הידוע כיום, מופיעות בפירושו רש"י למקרא חמש מפות, המצויות בכתבי-היד החשובים של פירושו:

- א. מפת מסלול הליכת בני ישראל (במ' לד 3);
 - ב. מפת גבולות הארץ – תיאור תחומי ארץ כנען (שם, 11);
 - ג. מפת המסילה – תיאור מיקומה של שילה בדרך שבין בית אל ושכם (שופ' כא 19);
 - ד. מפת תרומת הנחלה – תיאור הנחלות שישראל צריכים לתת לכוהנים, ללוויים ולנשיאים (יח' מה);
 - ה. מפת נחלת השבטים העתידיה – תיאור מיקום נחלות השבטים במפת ההתנחלות (שם, מח).
- איור של סולם בעל שלבים, שרגליו בארץ וקצהו העליון בשמים – סולם חלום יעקב –

1 פירושו רשב"ם לתורה, מהדורת ד' רוזין, ברסלאו תרמ"ב, עמ' 196.
2 ר' אליהו מזרחי, 1435–1526, קושטא; ר' מרדכי יפה המכונה 'בעל הלבושים', 1530, פראג–1612, פוזנן; ר' חיים בן בצלאל, בעל 'באר מים חיים', אחיו הבכור של המהר"ל מפראג, המאה השש עשרה. בכתביהם ניתן למצוא מפות הדומות בצורתן למפות שרש"י צייר, ראו: ר' רובין, צורת הארץ: ארץ ישראל במפה העברית מרש"י ועד ראשית המאה העשרים, ירושלים תשע"ד, עמ' 19–37.

מופיע אמנם בכמה כתבי־יד,³ אך נעדר כליל מכתבי־היד החשובים של פירוש רש"י, כגון כ"י לייפציג 1, ספריית האוניברסיטה (B.H. 1; מתכ"י, ס' 75016), וכ"י מינכן 5, ספריית המדינה הבורית (Cod. hebr. 5; מתכ"י, ס' 2526), ואנו נוטים להניח שרש"י לא צייר איור זה.⁴

אברהם ברלינר⁵ ציין בהערותיו לפירוש רש"י (במ' לד' 8): 'זאת מצאתי כתוב בציור תחומי הארץ אשר בכי"ה [בכ"י המבורג]'.⁶ ברלינר, שראה את מהדורתו כמהדורה מדויקת של פירוש רש"י לתורה, חשש כנראה להכניס קטע זה לתוך גוף פירושו של רש"י, למרות שכאמור מצא אותו גם הוא בתוך מפת 'גבולות הארץ' שנמצאת בתוך פירוש רש"י בחלק מכתבי היד של פירושו לתורה. זאב וילנאי, מחלוצי חקר הקרטוגרפיה העברית, ובין הראשונים שהזכירו את מפותיו של רש"י במקרא ובתלמוד,⁷ עמד על חשיבותן רבת הפנים של מפות רש"י בספרו 'המפה העברית של ארץ ישראל' (תש"ה).⁸ אחריו הזכירו חוקרים נוספים את המפות השונות בפירושו של

3 בחומש בראשית מקראות גדולות הכתר, בהוצאת אוניברסיטת בראון, ס' עמ' 230, מופיע תרשים של איור סולם יעקב, הלקוח מתוך כ"י פריס, הספרייה הלאומית HEB 48-49 (המכון לתצלומי כתבי־יד עבריים [להלן: מתכ"י]), הספרייה הלאומית, ס' 3102, עמ' 125 ע"א, אולם צוינו שם ספקות בייחוס ציור זה לרש"י. אכן, בדיקתי בעשרות כתבי־יד של פירוש רש"י לספר בראשית מוכיחה כי איור זה מופיע רק בכתבי־יד מועטים, שחלקם עשירים ממילא בעיטורים שונים (לדוגמה כ"י אוקספורד, ספריית בודליאנה Opp. Add. fol. 69 [נויבאוואר 2546; מתכ"י, ס' 22250]; כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה, אוסף לוי 19 [מתכ"י, ס' 1496]; כ"י פירנצה, ספריית לורנציאנה Plut. III.10 [מתכ"י, ס' 17820]). נראה אפוא שהוא איננו מבטא בהכרח נאמנות לפירושו המקורי של רש"י.

4 העירי ר' דוד סיגל, כי ניכר בכ"י אוקספורד-בודלי, נויבאוואר Oxford, Corpus Christi) 2440, Coll. 165, [מתכ"י, ס' 20753], אשר נחשב לאחד מכתבי־היד המדויקים ביותר של פירוש רש"י, כי סופר כ"י אוקספורד היה מקצועי מאד: כתיבת ידו מסודרת ונאה, והוא נזהר מלפגום בכתיבתו עצמו. בתחתית דף 21 ע"א ישנו ציור של סולם בלבד, בלי המפה של נחלות יהודה ובנימין סביבו. הציור אינו באיכות גבוהה. נוסף על כך, ראשו נוגע בשורה האחרונה של הטקסט. עובדות אלה מעידות שהציור נוסף אחר כך ולא נעשה על ידי הסופר. הדפים נחתכו (ככל הנראה לצורך כריכה מחדש) ועקב כך ציור הסולם נחתך גם הוא בתחתיתו.

5 א' ברלינר, רש"י על התורה, ברלין תרכ"ז, עמ' קנא, הערה יב. במהדורה השנייה של ספרו שינה זאת וכתב: 'זאת מצאתי כתוב בציור תחומי הארץ בכמה כ"י' (א' ברלינר, רש"י על התורה, פרנקפורט ע"ב מיינ תרס"ה, עמ' 350, הערה 1).

6 זהו כ"י המבורג 32. ראו דברי ברלינר במבוא למהדורה הראשונה: ברלינר תרכ"ז, עמ' xii, סעיף ח.

7 בפירושו של רש"י לתלמוד הבבלי מופיעים כמה תרשימים גאוגרפיים, שנמצאים בדרך כלל במהדורות הדפוס: הר המוריה ומיקום האולם והמוזב (בבלי, זבחים כ ע"א); הסבר למיקום החדרים במערת המכפלה (בבלי, עירובין נג ע"א); מיקומם של גדר וחמתן בשיפוע ההר (בבלי, עירובין סא ע"א); שני תרשימים גאוגרפיים הקשורים לעכו ושילה (בבלי, גיטין ז ע"ב) ועוד.

8 ז' וילנאי, המפה העברית של ארץ ישראל, ירושלים תש"ה. במהדורה שנייה מורחבת לספרו

רש"י למקרא,⁹ אולם תנופה ניכרת במחקר ופרסום מפות רש"י חלה בשנים האחרונות במחקריהם של מאיר גרובר,¹⁰ אברהם גרוסמן,¹¹ יוסף עופר¹² ובנימין זאב קדר.¹³ מחקריהם של גרובר וקדר כלליים. גרובר כתב מחקרים אחדים העוסקים בציורים ובמפות של רש"י (שבפירושו לבבלי, ובעיקר בפירושו למקרא), ותרומתו היא בעיקר בחשיפת רוחב התופעה והסברים היסטוריים הקשורים להופעתה. קדר מצא שקיים דמיון רב בין מפות רש"י ובין מפות צלבניות שצוירו בעקבות מסעי הצלב או ביקורי צליינים. עיקר עיסוקם של גרוסמן ועופר בנושא הוא בבחינת מעמדו ומידת

- (תשכ"ח) הובא לראשונה תצלום שתי מפות רש"י מפרשת מסעי מכ"י מינכן, ספריית המדינה
הבוורית 5 Cod. hebr., דף 140 ע"ב (מתכ"י, ס' 2526).
- T. Metzger, 'Le manuscrit enluminé Cod. Hebr. 5 de la Bibliothèque d'État à Munich', 9
Études de civilisation médiévale, IXe-XIIe siècles: Mélanges offerts à Edmond-René Labande à l'occasion de son départ à la retraite et du XXe anniversaire,
Poitiers 1974, pp. 537-552; idem, 'Exégèse de Rashi et iconographie biblique juive
médiévale', G. Dahan et al. (eds.), *Rashi et la culture juive en France du Nord au
moyen âge*, Paris-Louvain 1997, pp. 203-224; G. Sed-Rajna, 'Some Further Data on
Rashi's Diagrams to his Commentary on the Bible', *JSQ* 1 (1993/1994), pp. 149-157
- M. I. Gruber and C. Delano-Smith, 'Rashi's Legacy: Maps of the Holy Land', *The* 10
Map Collector 59 (1992), pp. 30-35; M. I. Gruber, 'Light on Rashi's Diagrams
from the Asher Library of Spertus College of Judaica', *The Solomon Goldman
Lectures, VI: Perspectives in Jewish Learning*, Chicago, IL 1993, pp. 73-85;
idem, 'The Sources of Rashi's Cartography', N. Simms (ed.), *Letters and Texts of
Jewish History*, Hamilton, NZ 1998, pp. 61-67; idem, 'Rashi's Map Illustrating his
Commentary on Judges 21:19', *Proceeding of the Rabbinical Assembly* 65 (2004),
pp. 135-141
- א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', תרביץ ס (תשנ"א), עמ' 67-97; הנ"ל, 11
חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית³, ירושלים תשס"א;
הנ"ל, 'ארץ ישראל במשנתו של רש"י', שלם ז (תשס"ב), עמ' 15-31; הנ"ל וב"ז קדר, 'מפות ארץ
ישראל שצייר רש"י ומשמעותן ההיסטורית', איגרת 25 (תשס"ד), עמ' 26-29; א' גרוסמן, רש"י
(גדולי הרוח והיצירה בעם היהודי), ירושלים תשס"ו, עמ' 179-180.
- י' עופר, 'מפות ארץ ישראל בפירוש רש"י לתורה ומעמדו של כ"י לייפציג 1', תרביץ עו (תשס"ז), 12
עמ' 435-443.
- B. Z. Kedar, 'Rashi's Map of the Land of Canaan, ca.1100, and its Cartographic 13
Background', R. J. A. Talbert and R. W. Unger (eds.), *Cartography in Antiquity and
the Middle Ages (Technology and Change in History 10)*, Leiden and Boston 2008,
pp. 155-168; הנ"ל, 'מפת ארץ כנען שצייר רש"י ורקעה הכרטוגרפית', י' הקר ואחרים (עורכים),
ראשונים ואחרונים: מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן, ירושלים תש"ע,
עמ' 111-128.

דייקנותו של כתב־יד לייפציג 14.1 בעקבות עדותו של הסופר ר' מכיר בן קרשביא, כי לפניו היה טופס של פירוש רש"י שהיה שייך לר' שמעיה, תלמידו של רש"י, עמד גרוסמן על ערכו של כ"י לייפציג 1. עופר ערער על מסקנתו הגורפת של גרוסמן, כי כ"י לייפציג 1 כולו הועתק מספרו של ר' שמעיה, וערך השוואה בין מפות שצייר רש"י המופיעות בכמה כתב־יד. מסקנתו של עופר הייתה כי מפות רש"י בכ"י פריס 155 (ראו לדוגמה אזור מס' 2, להלן) משקפות את פירושו של רש"י טוב יותר. בעקבות מחקרו של עופר, ערכנו בדיקה מקיפה של מפת גבולות הארץ בכתב־יד זה והסקנו כי היא אכן הקרובה והמתאימה ביותר לפירוש רש"י, המתאר בפרוטרוט את גבולותיה של הארץ, ועל אף שכתב־היד מאוחר מכ"י לייפציג 1, המפה מבוססת על אב טיפוס מדויק ומקורי יותר.¹⁵

לנוכח הופעתן של המפות ברבים מכתב־היד של פירוש רש"י למקרא תמוה מאוד היעדרן מכל פירושי רש"י למקרא שהודפסו. סיכום מרב המידע על אודות מפות רש"י בכתב־היד, מתוך מחקריהם השונים של חוקרים רבים, במחקר אחד כולל עשוי לסייע במתן הסבר לתופעה זו.

בשנים האחרונות בדקנו עשרות מכתב־היד של פירוש רש"י למקרא, במגוון היסטורי וגאוגרפי רחב, ונוכחנו כי הימצאותן בכתב־היד לאורך ההיסטוריה הנה עובדה מוצקה למדי. להלן מאפייניהן העיקריים של מפות רש"י שנחקרו על ידינו.

מפת מסלול הליכת בני ישראל

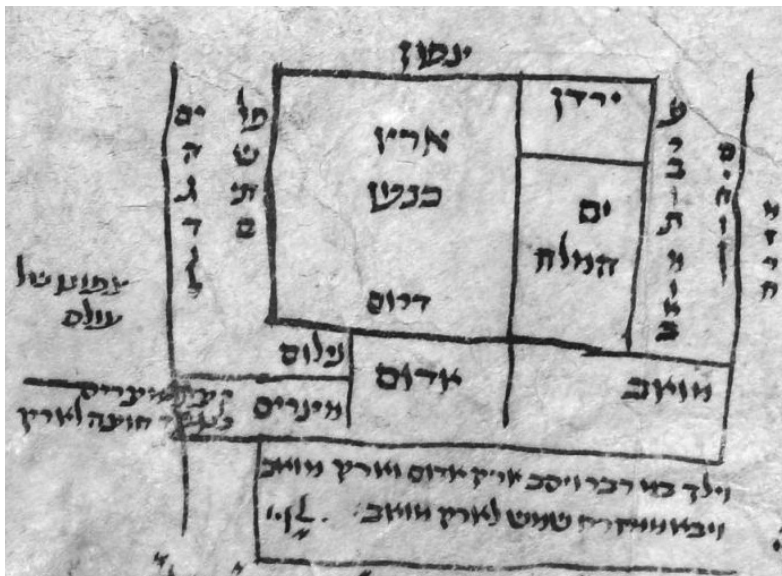
מפה זו מופיעה כחלק בלתי נפרד מפירושו של רש"י לבמדבר לד בכתב־יד רבים, ובהם כתב־היד הנחשבים למדויקים ולחשובים ביותר,¹⁶ אם כי היקריותה נפוצות הרבה פחות מאלה של מפת 'גבולות הארץ'. המפה מופיעה על פי רוב בגוף הפירוש. רק לעתים נדירות ישנה הפניה בפירוש עצמו לאזור זה.¹⁷ המפה אחידה בהופעתה בכל כתב־היד שבהם היא נמצאת, הן מבחינת כיוון המפה (צפון) הן מבחינת שמות

14 באתר הספרייה הלאומית כתב־יד זה מתוארך למאה השלוש עשרה. לדעת פרופ' מלאכי בית אריה, שבחנו, נכתב כתב־היד בין 1225 ל-1276. לפירוש ראה מספר מפתח ZG030 באתר ספר־דתא: <http://sfardata.nli.org.il/sfardatanew/home.aspx>

15 ד' שניאור, 'ערכה של מפת תחומי ארץ ישראל בפירוש רש"י בכ"י פריז 155', תרביץ עח (תשס"ט), עמ' 371-381. בחומש במדבר של מפעל מקראות גדולות הכתר בהוצאת אוניברסיטת בר־אילן מופיעה מפת 'גבולות הארץ' מכתב־יד זה, ולא מכתב־יד לייפציג 1 או מינכן 5, שעליהם מבוסס נוסח פירוש רש"י במהדורת מקראות גדולות הכתר.

16 כגון: לייפציג 1, מינכן 5 ופריס 155.

17 ההפניה אינה מצויה בכתב־יד בכתובה אשכנזית אלא רק בכתובה ספרדית, מזרחית ומערבית, וגם כאשר היא ישנה אין לשונה אחידה.

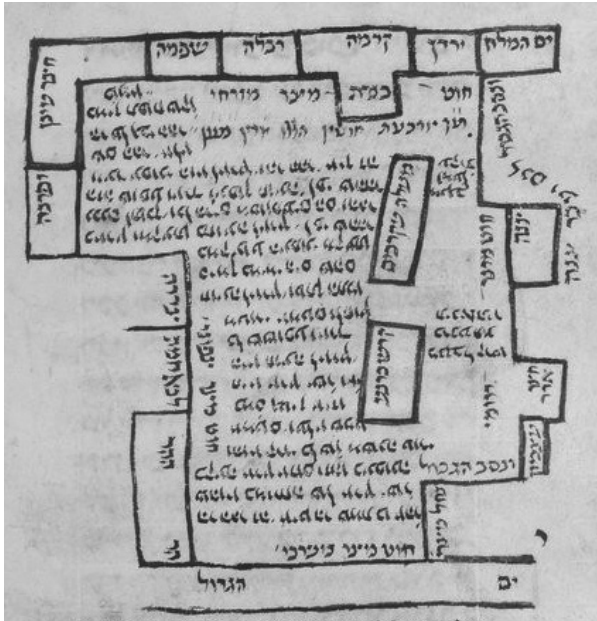

אזור 1: מפת מסלול הליכת בני ישראל בפירוש רש"י (במ' לד), כ"י לייפציג ספריית האוניברסיטה 1, דף 160 ע"ב B.H. 1, 160v Universitätsbibliothek Leipzig

המקומות הנזכרים בה. ציון כיווני רוחות השמים ישנו תמיד. ההערה 'קצת מצרים כנגד חוצה לארץ' מופיעה בחלק מהמפות, אולם אין אחידות בנוסחה. הפסוק מספר שופטים (יא 18), 'וַיֵּלֶךְ בְּמִדְבַּר, וַיָּסֶב אֶת־אֶרֶץ אֲדוֹם וְאֶת־אֶרֶץ מוֹאָב, וַיָּבֵא מִמִּזְרַח־שָׁמַיִם לְאֶרֶץ מוֹאָב, מוֹפִיעַ כַּמַּעֵט בְּכָל הַמִּפְּוֹת, וְעַל פִּי רוֹב הוּא מוֹפִיעַ הַפּוֹךְ, מִשְׁמַאל לַיְמִין¹⁸ אֲךָ לֹא תִמִּיד בְּשִׁלְמוֹתוֹ. עַל אִף פִּשְׁטוֹת מִפֶּה סַכְמַתִּית זוֹ, מַעֲיֵדָה הוֹפַעְתָּה עַל צוּרֶךָ חֲזוֹתִי, וְצִירוֹף הַפִּסּוֹק בְּעִקְבֵיבוֹת כַּמַּעֵט בְּכָל הַמִּפְּוֹת מִלְמַד עַל הַיּוֹתוֹ חֶלֶק חָשׁוּב מִמֶּפֶה זוֹ. הַכּוֹתֶרֶת 'אֶרֶץ כְּנַעַן' מִצְוִיָּה בְּדֶרֶךְ כָּלֵל בְּכָל הַמִּפְּוֹת.

נראה שמטרתו של רש"י בציוור המפה הייתה לתאר את כיוון ההליכה של בני ישראל ממצרים לצד דרום, לאדום ולמואב, ואז פנייה לכיוון צפון והליכה לצד ערבות מואב וסיחון. בשל כך, החלק שאליו הופנתה תשומת הלב, מבחינת מיקום הארצות,

18 הפסוק מספר שופטים המתאר את הליכת עם ישראל בגבול הדרומי והמזרחי של ארץ כנען הופיע על פי רוב בכתביה הפוכה מכיוון הקריאה, כפי שכתב ר' מכיר בן קרשיבא (בכ"י לייפציג 1, דף 160 ע"ב) 'שלפי שכך הילוכם ממצרים לדרומיים(?) אדום ומואב הפכן'. כלומר, הכתיבה הפוכה נועדה להמחיש את כיוון ההליכה של בני ישראל, שהיה משמאל לימין. בייחוד בולט הדבר בחלק מכתבי־היד, שבהם ציטוט הפסוק מופיע בכיוונים התואמים את כיוון הליכת בני ישראל. לפענוח דברים אלו של ר' מכיר ראו: עופר, מפות ארץ־ישראל (לעיל הערה 12), עמ' 46.

איור 2: מפת גבולות הארץ, כ"י פריז, הספרייה הלאומית 155, דף 179 ע"ב
 Bibliothèque nationale de France Hébr 155, 179v;
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84700460/f372.image>

היה החלק הדרומי והמזרחי, ובייחוד הפסוק המורה את כיוון ההליכה, שבמקור הופיע הפוך מכיוון הקריאה, ועם השנים התהפך מסיבות של נוחות הקריאה, כפי שמעיד ר' מכיר בן קרשביא בכ"י לייפציג 1.¹⁹

מפת גבולות הארץ

תדירות הופעת מפה זו בכתבי־היד של פירוש רש"י למקרא גבוהה יותר מאשר תדירות הופעתה של מפת 'מסלול הליכת בני ישראל', על אף ששתיהן נמצאות בסמיכות זו לזו (במ' לד). מפת גבולות הארץ נמצאת בדרך כלל אחרי המילים 'הרי סבבתה אותה לארבע רוחותיה' בפירושו של רש"י לפסוק 11, וכיוונה פונה בדרך כלל למזרח. הור מופיע על פי רוב בפינה הצפונית־מערבית, ורק במקרים ספורים הוא נמצא

19 לפירוט כתבי־היד וטבלות השוואת נתונים ראו: ד' שניאור, 'הגישה הגיאוגרפית של רש"י: עיונים בפירושי רש"י לתורה בפסוקים העוסקים בגיאוגרפיה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ח, עמ' 25–44.

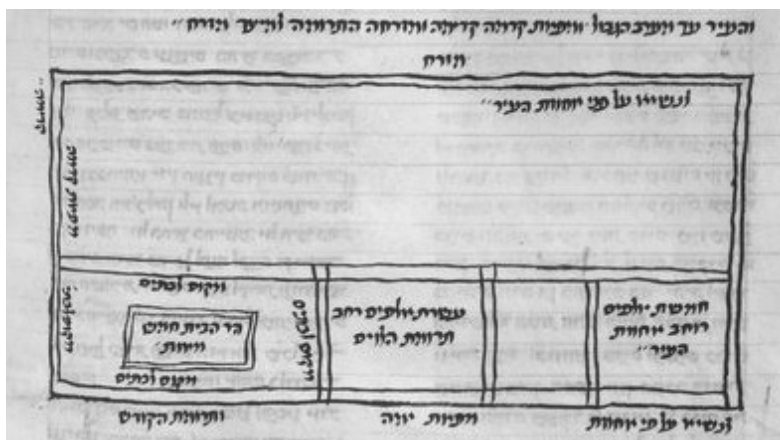
איור 3: מפת המסילה בכ"י מינכן, ספריית המדינה הבוורית 5, עמ' 186 ע"ב
Bayerische Staatsbibliothek München Cod. hebr. 5, 186v

במרכז המפה.²⁰ ניתן להבחין שקווי הגבול במפה כוללים מעין 'כניסות' ו'יציאות', דבר התואם את התייחסותו של רש"י למילים 'יציא' או 'ונסב'. בכל המפות מופיע הירדן בצד מזרח, כציון של מקום²¹ בין הכינרת לים המלח, אולם רק במפות בוודדות נכתב בפניה הצפונית-מזרחית 'כאן נובע הירדן' או 'אפמיס'.²² בכל המפות מצוינות רוחות השמים של קווי הגבול; לעתים רק כיוון אחד, ובדרך כלל שלושה או ארבעה. ההפניה למפה מופיעה רק בחלק קטן מכתבי-היד, אך לא באותו מטבע לשון, דבר המלמד על תוספת מאוחרת של מעתיקים.²³

מפת המסילה

בבדיקה מדגמית של ארבעה עשר כתבי-יד של פירוש רש"י לספר שופטים, מהמאות השלוש עשרה עד השמונה עשרה, נמצאה מפת המסילה ברובם (כ-70%), על פי רוב בסוף הפסוק. במספר מצומצם של כתבי-יד ישנם פרטים נוספים, כמו ציון המסילה (הנעדר מכ"י מינכן 5), כיוון דרום וההפניה אל המפה. שמות המקומות כתובים בתוך מלבנים, תופעה מוכרת במפות ימי הביניים.²⁴ נתון חשוב נוסף הוא כיוון המפה:

- 20 מיקומו של הר ההר בפניה הצפונית-מערבית הוא כנראה הסיבה שההסבר על המקום נכתב הפוך, כפי שהשתמר הדבר בכמה כתבי-יד (ראו דוגמה מטה) וכפי שהעיר ר' מכיר בכ"י לייפציג 1. ראו: שניאור, ערכה של מפת תחומי א"י (לעיל הערה 15), עמ' 374–375.
- 21 זאת מאחר שרש"י לא היה מודע למסלול ורימתו של הירדן, ומאחר ששמו של הירדן מופיע במקרא כחלק משמות המקומות בגבול צד מזרח, ומוזכר בין ים כינרת לים המלח: 'וְהַתְּאֵיִתִּים לְכֶם לְגִבּוֹל קְדֵמָה מִחֲצַר עֵינָן שְׁפִמָּה. וְיַרְדֵּן הַגְּבֹל מִשְׁפָּם הַרְבֵּלָה מִקְדָּם לְעֵינָן וְיַרְדֵּן הַגְּבֹל וּמָחָה עַל-כַּתְּף יָם-כִּנְרַת קְדָמָה. וְיַרְדֵּן הַגְּבֹל הַיַּרְדֵּנָה וְהָיוּ תוֹצְאֹתָיו יָם הַמֶּלַח' (במ' לד' 10–12). ציורו של הירדן כנחל (המתחבר לים המלח ולא לכינרת!) מופיע רק מאוחר יותר, במפות של פרשני רש"י.
- 22 זהו התרגום הירושלמי ל'שפם' (במ' לד' 10–11).
- 23 לפירוט כתבי-היד וטבלות השוואת נתונים ראו: שניאור, הגישה הגאוגרפית (לעיל הערה 19), עמ' 45–65.
- 24 גרוסמן וקדר, מפות ארץ ישראל (לעיל הערה 11), עמ' 28–29.

איור 4: מפת תרומת הנחלה בכ"י פריס, הספרייה הלאומית 154, עמ' 135 ע"ב

Paris, Bibliotheque Nationale heb. 154, 135v

<http://nossl.demo.logilab.fr/biblissima/id/Illumination/Mandragore/51980>

בניגוד לאיור מפת 'המסילה' בפירושו רש"י לתלמוד²⁵ הפונה בחלקו העליון לכיוון מערב, מפות רש"י בפירושו למקרא פונות למזרח. מצאנו כי לרוב יש אחידות גרפית בתרשימים הסכמתי של המפה.²⁶

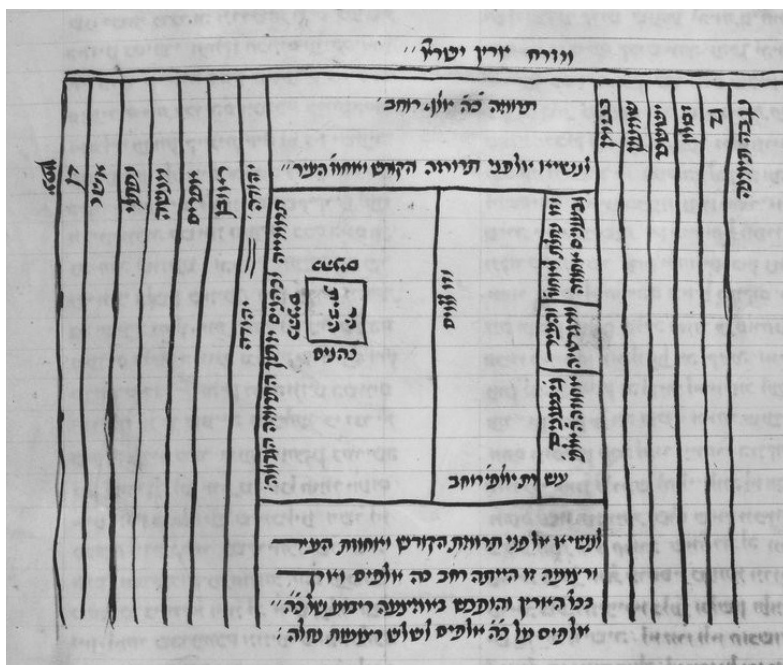
מפות תרומת הנחלה

המפה שרש"י צירף לפירושו ליחזקאל מה 7 מתארת את מיקומם וגודלם של חלקי הכוהנים, הלויים והנשיא ביחס למיקומו של הר הבית. בבדיקה מדגמית של עשרה כתבי-יד של פירוש רש"י ליחזקאל, מהמאות השתים עשרה עד הארבע עשרה, נמצאה מפת תרומת הנחלה בשמונה מתוכם (כלומר 80%), ויש אחידות גרפית בשרטוט המפה. ההבדל הבולט ביותר בין כתבי-היד השונים שמצאנו בהשוואת המפות זו לזו הוא מיקום המפה בתוך פירוש רש"י.²⁷

25 (בבלי, גטין ז ע"ב). הסוגיה התלמודית עוסקת בשאלה אם דרך יכולה להיות סימן, והתשובה שניתנה הייתה שאכן הדבר אפשרי, כלומר שגם דרך יכולה לשמש כציון קבוע.

26 לפירוש כתבי-היד וטבלות השוואת נתונים ראו: ד' שניאור, 'הדרך מבית-אל לשכם: עיון במפת רש"י בפירושו למקרא ולתלמוד', קתדרה 155 (ניסן, תשע"ה), עמ' 7-16.

27 בארבעה מתוכם נמצאת המפה בפירוש לפס' 8, בשניים מתוכם היא נמצאת בפס' 7, בכתב-יד אחר היא נמצאת בפס' 11 ובכתב-יד נוסף היא נמצאת בפס' 12. במקראות גדולות הכתר מופיעה הפניה למפה זו (הנמצאת בסוף הספר) בפס' 7, שמבחינת תוכן הפירושו, הוא המקום המתאים ביותר לצירוף המפה. ראו עוד: שניאור, הגישה הגאוגרפית (לעיל הערה 19), עמ' 216-221.

איור 5: מפת תרומת הנחלה בכ"י פריס, הספרייה הלאומית 154, עמ' 139 ע"א
 Paris, Bibliotheque Nationale heb. 154, 139f
<http://nossI.demo.logilab.fr/bibliissima/id/Illumination/Mandragore/51980>

מפת נחלת השבטים העתידית

ביחזקאל מח מופיע תיאור מפורט לגבי חלוקת הארץ שווה בשווה לכל השבטים, בשונה מההנחיה הראשונה לחלוקת הארץ, שהייתה בהתאמה לגודל השבט (במ' כו 54). הסברו של רש"י למהות ההבדלים:

שעתידין לחלוק את ארץ ישראל לשנים עשר רצועות, לא כחלוקה הראשונה שהיתה לרב כפי מניינו ולמעט כפי פקודיו, והיו שני שבטים או שלשה ברצועה אחת, עכשיו החלקים שוים וכשורות הכרם, מפאת ים ועד פאת קדים, כמו שמפורש בסוף הספר (יח' מה 1).

בבדיקת עשרה כתבי־יד של פירוש רש"י ליחזקאל, מהמאות השתים עשרה עד החמש עשרה, נמצאה מפת נחלת השבטים בשמונה מתוכם (שהם 80%). כל המפות מופיעות בכתבי־היד בסוף פירושו של רש"י ליחזקאל, וכולן דומות זו לזו בכיוון המפה לצד

מזרח ובאי הופעת הפניה אליהן בפירוש.²⁸ יש חוסר אחידות באזכורים השונים של רוחות השמים, אך יש אחידות גרפית של המפות בכתבי-היד השונים, וכמו כן יש בדרך כלל התאמה בין תיאור מיקום נחלות השבטים ונחלת הכוהנים ובין פסוקי המקרא.

ב

מפות רש"י בפירושו למקרא שהוזכרו לעיל מופיעות כאמור בחלק גדול מכתבי-היד של הפירוש אך טרם נמצאו במהדורות מודפסות שלו,²⁹ למעט מקרה אחד – חמישה חומשי תורה עם מגילות והפטרות, פרנקפורט על האודר תפ"ה (1725), אך שם צוין בטעות כי רשב"ם ציירה.

גרובר הציע תהליך הדרגתי אופייני, שעשוי היה, לדעתו, להוביל להשמטת המפות במהלך ההיסטוריה של העתקת פירוש רש"י והדפסתו. ואלו שלביו:

- א. המפות הופיעו בסמוך להפניה אליהן, ליד המילה 'כוה';³⁰
- ב. הושאר רווח ניכר וברור המיועד לציור המפה אך ללא מפה, אף שהייתה הפניה למפה על ידי המילה 'כוה';³¹
- ג. המילה 'כוה' נשארה אך נמחק הרווח;³²

28 ככל כתבי-היד שנבדקו על ידינו, שבהם נמצאה מפת תרומת הנחלה, נמצאת מפת נחלת השבטים, למעט כתב-יד אחד (סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית EVR 11 [מתכ"י, ס' 50860]), שבו נמצאת מפת תרומת הנחלה (עמ' 49 ע"ב), אך נעדרת ממנו מפת נחלות השבטים.

29 במסגרת מחקר זה בדקנו מספר רב של פירושי רש"י בדפוסים עתיקים, ובאף לא אחד מהם נמצא סימן כלשהו למפה – רווח בפירוש או הפניה (כגון: 'כוה'). להלן רשימת מהדורות מקראות גדולות עם פירוש רש"י בדפוסים ומקומות הדפוס ומועדיהם שבדקנו: ונציה (ויניציאה) רפ"ב; שונצינו (שונציאנו) רפ"ה; ונציה (ויניציאה) ש"ח; סביוניטה שי"ז; ונציה (ויניציאה) שכ"ז; אמשטרדם ת"ד; אמשטרדם תפ"א.

30 נמצאו כתבי-יד אחדים שבהם ישנה הפניה למפה או למפות, אך בלשון לא אחידה, לדוגמה במפת מסלול הליכת בני ישראל: 'כוה' – מינכן 5, דף 141 ע"ב; 'כצורה הזאת' – כ"י פריז, הספרייה הלאומית heb. 73, דף 203 ע"א (מתכ"י, ס' 3113); 'כמין הצורה הזאת' – כ"י פרמה, פלטינה 3115, דף 161 ע"א (דה רוסי 175; ריצ'לר 503, מתכ"י, ס' 13859). אך למעשה, מתוך עשרות כתבי-יד שבהם הופיעו מפות רש"י, שבדקתי אקראית, מצאתי כי רק בחלק קטן מהם ישנה הפניה כלשהי למפה. ראו: שניאור, הדרך מבית-אל (לעיל הערה 26).

31 דוגמה לכך נמצאה על ידינו בכ"י ברלין, ספריית המדינה Or. fol. 1221, עמ' 82 ע"ב (מתכ"י, ס' 10035). העירינה ר' דוד סיגל שישנן דוגמות נוספות לרווח המיועד לאיורים ללא מילת הפניה, בכ"י אוקספורד-בודלי, נויבאוור Oxford, Corpus Christi Coll. 165) 2440 [מתכ"י, ס' 20753]: בדף 63 ע"א ישנו חלון המיועד לציור המנורה; בדף 126 ע"ב ישנו חלון המיועד למפת גבולות הארץ.

32 דוגמה יחידה לכך נמצאה על ידינו בכ"י פריס 1349, דף 199 ע"א (מתכ"י, ס' 15647).

ד. המעתיקים מחקו את המילה 'כזה', מאחר שלא ראו כל ציור לפניהם, ומילת ההפניה נראתה להם כמיותרת, וכך ברבות השנים וההעתקות הרבות אבדו כל העדויות על נוכחות המפות.³³

בהמשך לתפישה זו, המתארת השארתו של רווח המיועד לתוספת של המפה, ברצוננו להצביע על עדות נוספת לקיומן של מפות רש"י גם כשהן נעדרות מתוך כתב-היד או מהדורת הדפוס. בשני מקרים המובאים להלן מצאנו כי פירוש רש"י מובא בצורה גרפית שונה משאר הטקסט:

עבי כצוק (החריט הנשים והטף):
 להפקד (הענין) וינחמו שבו ל-
 להיטוב והחשבת סליטה: איננו
 ומאות נבנה בעולה: השייכות על
 פי חכמת של יין: בעולה ריחה ג-
 עורף: סעולה זין ריחה עורף: איננו
 והצנו זהב: לא ספקו זהב: ירושת
 סליטה: נחלת הטבת נשיארה ר-
 ריחבת: הט ענה שיונידן סבס
 ויחידון בנחלת הפליטה הנב
 הגשיות: נאן יתמה ומשך: יחי
 ומרחה השויש לזכיהה מי
 כמרחחה של מזכיהה שי-
 שילה כעמנה של
 זכיהה: זכיהה
 של זכיהה
 זכיהה
 חה
 של זכיהה
 מזכיהה ה-
 העולה זכיהה
 שמלה: זכיהה זכיהה
 לזכיהה זכיהה זכיהה:
 זכיהה זכיהה זכיהה זכיהה

איור 6: פירוש רש"י (שופ' כא), בכ"י רוסטוק, ספריית האוניברסיטה OR 32, דף 11 ע"א (מתכ"י, ס' 41314) Rostock Or. 32, 11r (141314)

א. בכ"י רוסטוק, ספריית האוניברסיטה OR 32 (מתכ"י, ס' 41314) לא מופיעה מפת המסילה בפירוש רש"י לספר שופטים, ואף אין כל הפניה למפה. יחד עם זאת, ישנה חריגה בולטת בדרך כתיבת הפירוש (מפגש משולשים), כאשר נקודת מפגש המשולשים בכתיבת הטקסט איננה בסיום ספר שופטים, כפי שהדבר מצוי במעבר בין ספרים (כמו יהושע–שופטים, שמואל ב–מלכים א ועוד), אלא בפסוק שבו מופיעה מפת המסילה בתוך כתב-היד שבהם היא אכן מופיעה (שופ' כא 19).

33 גרובר ודלנו-סמית, מורשת רש"י (לעיל הערה 10), עמ' 30; גרובר, שרטוט רש"י (לעיל הערה 10),

ב. בדפוס הראשון של פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475) לא מופיעות מפות רש"י, אך סיומו של ספר במדבר נכתב באופן חריג היוצר צורה גרפית מיוחדת, תופעה שלא מצויה בסיומם של ספרים אחרים. אנו מניחים כי לפני המדפיסים עמדו ככל הנראה כמה כתבי־יד של פירוש רש"י, כאשר בחלקם הופיע ציור המפה, דבר המסתבר מתדירות הופעתה בכתבי־היד, כאמור לעיל. השינוי הבולט בהדפסת רצף פירוש רש"י מעלה בכיורור שהמדפיס התייחס לנוכחות המפה בעותק הפירוש שלפניו.

במאמר זה נסקור את המפה המופיעה בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475) וננסה להבין את מקומה ומשמעותה. המפה מוצגת בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475) ומכילה את המפה המופיעה בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475) וכן את המפה המופיעה בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475). המפה מוצגת בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475) ומכילה את המפה המופיעה בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475) וכן את המפה המופיעה בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475). המפה מוצגת בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475) ומכילה את המפה המופיעה בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475) וכן את המפה המופיעה בסוף פירוש רש"י לתורה (רג"ו דה קלבריה, 1475).

איור 7: פירוש רש"י (סוף ספר במדבר) בדפוס פירוש רש"י לתורה, רג"ו דה קלבריה, משנת 1475

<http://www.hebrewbooks.org/pdfpager.aspx?req=45116&st=&pgnum=202>

עמ' 79. יחד עם זאת, העיר גרובר שאין הכרח שזוהו התהליך המדויק שהתרחש, שהרי אפשר גם לדלג על שלבים. ראו: גרובר, שרטוטי רש"י, שם, עמ' 79–80. אחד ההסברים לאי הוספת מפות אלו לגוף הפירוש קשור כנראה לרצונו של מעתיק הפירוש להעביר את כתב־היד, לאחר שהועתק בשלמות, לגרפיקאי מומחה, כדי שיוסיף ציורים ועיטורים שונים. לכן השאיר רווחים גדולים בגוף הפירוש שהעתיק, ומאחר שכתב־היד לא הגיע לאמן, הרווח נשאר בעינו. על כוונת המעתיק לצרף ציור ניתן ללמוד מהשארית הרווח וכן מן ההפניה המסבירה את נחיצות האיוו, כגון: 'זו היא צורתה כדי שתברר למראית העין', חידושי רמב"ן לבבלי, גיטין ז ע"ב, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 740 RAB, דף 13 ע"א (מתכ"י, ס' 41464).

לנוכח ריבוי הראיות למציאותן של מפות רש"י למקרא, סביר להניח שמדפיסי פירושיו הכירו את המפות, ועולה השאלה מדוע לא הודפסו. אפשר להציע כי הסיבה לאי ההדפסה היא טכנית, אולם מוכרים לנו ציורים ועיטורים³⁴ ברמה אמנותית גבוהה בכתבי־יד שונים החל מהמאה השלוש עשרה, טרם הומצא הדפוס, והמוכרת בהם היא אמנות אירוי ההגדות לפסח³⁵ והמחזורים.³⁶ עובדה זו מסבירה מדוע יש מפות ברבים מכתבי יד של פירוש רש"י. גם לאחר המצאת הדפוס מוכרים לנו מפות ותרשימים של רש"י על התלמוד הבבלי שהודפסו,³⁷ ובהם מפת המסילה לשילה, שמופיעה במהדורות השונות של פירוש רש"י לתלמוד הבבלי (בבלי, גיטין ז ע"ב), אך איננה נמצאת בדפוסים של ספר שופטים (כא 19), וכן מפות רמב"ן (1194–1270), שמופיעות במהדורות הדפוס של חידושי רמב"ן בבבלי (בבלי, גיטין ז ע"ב) החל מהמאה החמש עשרה.

מה יכולה להיות אפוא הסיבה לכך, שאף לא אחת ממפות רש"י הודפסה למרות מציאותן ברבים ובחשובים שבין כתבי־היד? אנו סבורים שהסיבה היא ככל הנראה עקרונית, והיא קדושת המקרא בעיני המדפיסים, שמפאתה חששו להכניס לתוך הפירושים שנכתבו עליו ציורים ורישומים.³⁸ אישוש להשערה זו ניתן למצוא במקרים נוספים שבהם יש איוורים בפירושים על המקרא בכתבי־היד אך לא בדפוסים. ואלה האיוורים (ויוצאים מן הכלל בצדם):

– רש"י – ציור המנורה (שמ' כה 40),³⁹ ושני ציורים נוספים המופיעים בחלק גדול מכתבי־היד של פירושו.⁴⁰ רק איור אחד מכל איוורי רש"י למקרא,

- 34 נרקיס מבדיל בין אילוסטרציות, שהן ציורים שיש להם קשר עם הטקסט, לבין עיטורים מסביב למילים (כגון בתחילת ספר או פרשה). נוסף עליהם יש שימוש במיקרוגרפיה (כתב זעיר) בצורות גאומטריות בשולי העמוד. ראו: ב' נרקיס, כתבי יד עבריים מצוירים, ד' שחק (מתרגמת), ירושלים 1984. מפת גבולות הארץ במיקרוגרפיה נמצאת בכ"י פרמה, פלטינה 3289 (מתכ"י, ס' 34170).
- 35 כגון הגדה של פסח בתוך 'ספר המכלול' (מאה שלוש עשרה); 'הגדת הדרקונים' (מאה שלוש עשרה); 'הגדת ראשי הציפורים' (מאה שלוש עשרה) ועוד.
- 36 'מחזור וורמס' (מאה שלוש עשרה); 'מחזור הארכיבישוף לוד' (מאה שלוש עשרה) ועוד.
- 37 הר המוריה ומיקום האולם והמזבח (בבלי, זבחים כ ע"א); הסבר למיקום החדרים במערת המכפלה (בבלי, עירובין נג ע"א); מיקומם של גדר וחמתן בשיפוע ההר (עירובין סא ע"א); וכן שני תרשימים גאוגרפיים הקשורים לעכו ולשילה (בבלי, גיטין ז ע"ב).
- 38 אם כי ישנם ספרי תנ"ך מעוטרים, ראו: נרקיס, כתבי־יד (לעיל הערה 34), עמ' 40–41.
- 39 ד' שניאור, 'מורכבות הכנת המנורה במקרא ובפרשנות ימי הביניים', דף שבועי 852 (תש"ע), ויקהל-פקודי.
- 40 צורת לחם הפנים (שמ' כט 2); משיחת המלך בשמן (מל"א א 34). ראו עוד: M. I. Gruber, 'Notes on the Diagrams in Rashi's Commentary to the Book of Kings', *Studies in Bibliography and Booklore* 19 (1994), pp. 29–41; מצגר, פירוש רש"י (לעיל הערה 9).

הקשור להסבר צורת המזוזה החמישית (מל"א ו 31), מופיע במהדורות הדפוס של מקראות גדולות.

- ר' יוסף קרא (סוף המאה האחת עשרה – ראשית המאה השתים עשרה) – איור הנלווה להסבר צורתו של אגמון (יש' ט 13–14). הסבר לצורת המזוזה החמישית (מל"א ו 31), מלווה גם הוא, כפירושו של רש"י, באיור להמחשת צורת המזוזה, והוא מופיע בכתב־היד ובמהדורת שמעון עפשטיין.⁴¹
- ר' יוסף בכור שור (מאה שנים עשרה) – מפה של המגרשים הסמוכים לעיר הלוויים (במ' לה 4).
- רמב"ן – מפה דומה של המגרשים סביב העיר (שם).⁴²

לסיכום, עובדת הימצאות מפות רש"י ברובם של כתב־היד של פירושו למקרא לא סייעה למפות אלו להיות חלק מפירושו הנדפס של רש"י למקרא. תליית הדבר בנסיבות טכניות איננה עולה בקנה אחד עם הימצאותן של מפות רש"י ורמב"ן במהדורות הדפוס של ביאוריהם לתלמוד, ועם סימנים להימצאות מפות אלו לפני מהדירי מהדורות הדפוס. לדעתנו, ניתן לתלות את היעדרם של מפות וציורים נוספים של פרשני ימי הביניים מתוך פירושיהם המודפסים בסיבות דתיות־מיסטיות – חשש מהוספת ציור בתוך הפירושים לתנ"ך.

41 בנוגע לכתב־היד של ר"י קרא, כבר נאמר במבוא למהדורת מקראות גדולות הכתר של ספר מלכים (עמ' ח-ט), כי נותר מפירושו ר"י קרא לנביאים ראשונים רק כתב־יד אחד, אשר אבד בשואה! גם מהדורת הכתר נאלצה במקרה של פרשן זה להסתפק במהדורה שהוציא עפשטיין, על פי כתב־היד הנזכר שאבד (כ"י קירכהיים, ירושלים תשל"ב).

42 ראו: Y. Ofer, 'A Diagram of the Open Land of the Levite Cities in Nahmanides' Commentary on the Torah', *JQR* 99,2 (Spring 2009), pp. 271-283